

# Kmetovanje v vojni vihri na podlagi dnevninskih zapisov

Žarko Lazarević

Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana

UP FHŠ, Oddelek za zgodovino

zarko.lazarevic@guest.arnes.si

---

## Uvod

V članku bom predstavil nekaj plati gospodarjenja med vojno v Sloveniji. V predstavitvi bom zajel obe svetovni vojni, prvo in drugo, ki sta temeljito zaznamovali življenje. Predstavil bom nekaj sprememb, nekaj prilagoditev kmečkega gospodarstva vojnim razmeram, ko so kmetje skušali ohraniti običajni ritem dela, tako kot so bili navajeni. Ker želim predstaviti odlomke iz vsakodnevne prakse, bi lahko sledečo razpravo opredelili kot prikaz nekaterih lokalnih fenomenov z ozadjem modernih vojn, človeško izkušnjo v totaliteti vojne. To je tudi razlog, da v ospredju predstavitve ni makroperspektiva kmetijstva med vojno. Ta perspektiva je obsežno predstavljena v literaturi, pri čemer v seznamu navajam le najznačilnejše primere v mednarodnem (Broadberry in Harrison 2005; Harrison 1998; Schultz 1945; Offer 1989) ali domačem prostoru (Himmelreich 2001; Mikuž 1969; Svoljšak in Antoličič 2018; Šorn 2007; 2018; Vodopivec in Kleindienst 2005). V razpravi bo makroperspektiva omenjena le bežno, toliko, kolikor je nujno za osnovno kontekstualizacijo. Predvsem je moja želja predstaviti pojave oblike vsakodnevnih praks v času vojne. Priložnost za to se mi ponuja po zaslugi dveh dnevnikov. V času druge svetovne vojne pa želim dodatno opozoriti tudi na problematiko kmečkih dolgov, to je na kontinuiteto terjatev kot dela premoženja. Okupatorji so sicer odpravili jugoslovansko/slovensko oblast, vendar niso odpravili dolžniško-upniških razmerij. Ta so preživela tudi vojno stvarnost.

Prvi dnevnik je na nek način kronika majhne župnije in vasi Črniče v zahodnem delu Slovenije, blizu meje z Italijo. Krajevni duhovnik Alojzij Novak je pisal dnevnik v času obeh vojn. Zavedal se je izjemnosti vojnega časa in dolgoročnih sprememb, ki sta jih obe vojni prinesli v vsakdan, slutil pa je tudi prihodnost na podeželju. Njegova osnovna namera je bila, da dokumentira življenje svoje vasi in krajanov. Dnevniški zapisi nam omogočajo natančen vpogled v vsakdanje življenje kmetov, v mikrokozmos vaških sosedskih in družinskih razmerij, ki so bila v vojnih razmerah na preizkušnji. Nudi nam vpogled v interakcije med kmečkim svetom in zunanjimi faktorji, ki se jim kmet ne more ne upreti ne izogniti. Pisec dnevnika, duhovnik, je izražal veliko skrb za moralo svojih župljanov. Njegove observacije so zelo dragocene, saj dnevnik predstavlja detajlno beleženje majhnih dnevnih sprememb v procesu vzpostavljanja »nove normalnosti«, poskus racionalnosti v času vojne na podeželju.

Tudi v drugem primeru imamo opravka z dnevnikom, vendar drugačnega tipa. Če je bil prvi avtor izobražen duhovnik, pa je bil drugi avtor samo skromen kmet. Toda kljub pomanjkljivi izobrazbi je bil avtor, Ivan Puntar, človek širokega duha in vedenja. Uspešno je vodil večjo kmetijo. Ta je slovela kot tehnološko napredna in dobro donosna. Njegov dnevnik, ki zajema obdobje med letoma 1923 in 1943, je poleg drugega precizna kronika vsakodnevnega življenja in dela na kmetiji v času druge svetovne vojne – vojne, ki ni bila samo okupacija, temveč tudi čas odporniškega gibanja, kolaboracije in državljanske vojne. Zapisi natančno kažejo, pred kakšnimi izzivi so stali kmetje in kmečko gospodarstvo med drugo svetovno vojno. Puntar je začel pisati dnevnik po prihodu iz vojnega ujetništva v Rusiji. Toda rokopis je ohranjen šele od leta 1923 dalje. Dnevniku je potem mogoče slediti vse do leta 1943. Domnevajo, da je dnevnik pisal tudi v naslednjih letih, vendar teh zapiskov še niso izsledili. Puntar ni bil samo uspešen gospodar, temveč je bil tudi močno angažiran v socialnem in političnem življenju. Bil je aktivni član Slovenske ljudske stranke, vodilne politične sile katoliške orientacije. Redno so ga volili v organe lokalne oblasti, bil je tudi dejavni član lokalnih ekonomskih in socialnih organizacij, društev ter krožkov. Strastno je bral knjige, pri čemer je dajal prednost kmetijski strokovni literaturi in romanom.

Oba dnevnika imata veliko vrednost. V slovenskem primeru ni ravno običajno, da imajo lahko gospodarski zgodovinarji pri raziskovalnem delu na razpolago tudi take vire. Zlasti ne dnevnikov kmetov, ki nas podrobno informirajo o vsakodnevnih strategijah in praksah kmečkega ekonomske-

ga in socialnega življenja. Dnevnika pričata o velikih razlikah med prvo in drugo svetovno vojno, o dveh povsem različnih kontekstih. Med prvo svetovno vojno je bilo slovensko ozemlje v centru Habsburške monarhije, v zaledju soške fronte. In prav neposredno zaledje soške fronte dokumentira prvi dnevnik. V primerjavi z drugo svetovno vojno je bila prva relativno »znosna«. Znosna v pomenu, da so bile bojne linije in nasprotni strani jasno ločene. Druga svetovna vojna je prinesla povsem drugačne razmere. Bila je veliko bolj zapletena, položaj veliko bolj negotov. Oba avtorja poudarjata kompleksnost časa svetovnih vojn. Kažeta na večplastnost procesov okupacije, odporiškega gibanja, državljanske vojne, ki je potekala pretežno na podeželju in neposredno prizadela kmete.

Dnevno nasilje je bilo del kmečkega vsakdana, seglo je praktično v zadnjo vas, na zadnjo kmetijo, do zadnje kmečke družine. Vse to ni ostalo brez posledic za kmečko gospodarstvo. V mnogih primerih je bilo delo na kmetijah praktično onemogočeno. Kmetje so bili aktivno udeleženi v državljanski vojni, ki je potekala v času okupacije. Drugače tudi ni moglo biti, kmečka populacija je bila namreč v Sloveniji pred drugo svetovno vojno najštevilčnejša skupina prebivalstva. Okupacija in državljanska vojna sta močno utesnili prostor gospodarjenja na podeželju. Vse predvojne politične in ideološke delitve, podprte z vojaško močjo, so privrele na plan. Med državljansko vojno so se razdelile vasi, rodbine, sosedje, celo družine.

### 1. Izzivi prve svetovne vojne

Dnevnika pričata, kako je bila sposobnost prilagajanja med vojno na nenehni preizkušnji. Prilagodljivost je sicer široka, večplastna kategorija, vendar jo lahko razdelimo na ekonomsko in socialno prilagodljivost. Vojna je pomenila ogromen prelom v vsakdanjem življenju kmetov. Tu navajamo le nekaj ukrepov, ki so močno posegli v kmečki vsakdan in določali parametre gospodarjenja. Že leta 1914 so prepovedali izvoz vseh živilskih pridelkov ter uvedli nadzor nad vsemi živilskimi cenami. Kasneje so živilskim izdelkom določili maksimirane cene. Tekom vojne so izdali celo vrsto predpisov, ki so urejali preskrbo s hrano. Avgusta 1914 so prepovedali izvoz moke, decembra so prepovedali klanje breje živine, kasneje klanje govedi in prašičev nasploh. Prepovedali so uporabo žit in moke za krmljenje živine. Marca 1915 so omejili potrošnjo z uvedbo krušnih nakaznic. Posebej so predpisali sestavine kruha in drugih izdelkov. Kruh ali žita je bilo prepovedano uporabljati za kuhanje žganja. Leta 1915 so oblasti začele z zaplemba-

mi žita, fižola, graha, boba, leče, domačega olja. Oblasti so regulirale tako rekoč vsako dejavnost na kmetijah (Fischer 2005, 148–49).

To makropodobo lahko konfrontiramo z dnevniškimi zapiski. Po dnevniku sodeč je bilo med prvo svetovno vojno temeljno vprašanje na podeželju pomanjkanje delovne sile v kmetijstvu. Občutili so pomanjkanje ljudi kot tudi delovnih živali. Slovensko kmetijstvo tega časa še ni bilo visoko učinkovito, v njem je prevladovalo fizično delo, kmečka fizična moč in uporaba delovnih živali sta bili nepogrešljivi za nemoten proizvodni proces. Ženske in otroci so nadomeščali mlajše in starejše moške, ki so bili vpoklicani v vojsko. S tem se je spreminjala tudi tradicionalna podoba delitve dela po spolu, pomen ženskega dela v kmetijstvu je izjemno narasel. Če so moške nekako še lahko nadomestile ženske in otroci ali celo vojni ujetniki, pa so bile razmere na področju delovnih živali mnogo kritičnejše. Konfiskacija delovnih živali za vojaške potrebe je imela dve vrsti posledic: na eni strani je bilo vprašanje načina obdelovanja polj z zmanjšanim številom konj in volov, na drugi strani vprašanje prehrane. Pomanjkanja delovnih živali ni bilo mogoče nadoknaditi kratkoročno, problem je bil strukturne in dolgoročne narave. V takih razmerah je bilo kmečko prebivalstvo še bolj fizično obremenjeno kot v času pred vojno. Posledice so bile očitne, ni jim bilo mogoče ubežati. Analizirani dnevnik je poln vpisov, ki govorijo, kako pridelek v kmetijstvu konstantno pada. Še več, dnevnik neusmiljeno prikaže kruto realnost ob koncu vojne. Takrat je kmetijska produkcija v vasi Črniče zadostovala zgolj za preživetje prebivalstva.

Bližina bojišča, soška fronta, so imela enormno velik vpliv na kmetijstvo. Vas Črniče je bila zadnja vas, ki je niso evakuirali zaradi vojaških operacij na fronti. Vaščani so lahko opazovali dnevne premike vojaštva skozi vas. Vojaške enote so se občasno tudi utaborile ob ali v vasi. Za določen čas so ob robu postavili tudi taborišče za vojne ujetnike. Vse to je imelo dve ekonomski posledici. Povpraševanje po kmečkih pridelkih in artiklih se je enormno povečalo. V času, ko so kmetijske cene že na splošno zelo narasle, je bila rast cen na lokalnem trgu v Črničah še bistveno višja. Vojaki so bili zvesti odjemalci. Kmečka gospodarstva so si finančno naglo opomogla, preplavljena so bila z denarjem. V zelo kratkem času so kmetje odplačali vse svoje dolgove, ki so bili pred vojno visoki. Prav tako so z lahkoto odplačali vse zaostale dote, ki so jih obljubili hčeram ob vstopanju v zakonski stan. Lokalna kreditna zadruga je bila visoko likvidna kot nikoli poprej. V pomanjkanju povpraševanja po kreditih, se je zadruga presežka likvidnosti reševala z velikimi nakupi obveznic vojnih posojil. Na ta način so investira-

li velik del presežne likvidnosti, ob tem pa tudi izkazovali od oblasti pričakovano domoljubno dejanje. Črniški duhovnik je veliko pisal o postopnem spreminjanju percepcij denarja, od redke in cenjene dobrine je denar postajal predostopen. S tem je posredno opisoval vsakodnevne manifestacije inflacije cen in tudi denarne inflacije. Ljudje so postopno spreminjali ekonomsko obnašanje, krepile so se oblike potrošnje, ki so šle prek predvojnih meril spodobnosti. Motilo ga je, da sta med farani izginjala duh varčnosti, skromnosti in zmožnost samoomejevanja, ne samo pri potrošniških praksah, temveč tudi v drugih oblikah življenja. Predvojni svet vasi, vzpostavljena razmerja in odnosi, stratifikacije in vrednote so se z vsakim letom vojne bolj umikali novi, vojni »normalnosti«.

Ena od pomembnih »stranskih« posledic velikega števila vojakov v in okoli vasi je bil vznik prostitucije v vasi. Šlo je za pojav, ki ga pred vojno praktično niso poznali. Dogajal se je nekje drugje, samo v domači vasi ne. Župnika je prostitucija zelo onesrečevala. V dnevniku je sicer pisal brez imen, vendar je z drugimi značilnostmi lociral hiše, kjer je prostitucija postala pomemben ali izključni vir dohodka. Vzrok je videl v revščini, saj določen del prebivalstva na majhnih kmetijah v času vojne ni mogel pridelati zadostnih količin pridelkov. Majhne kmetije in številčne družine so povzročale revščino, materialno in duhovno, kar je spodbujalo prostitucijo. Pred vojno so bili mnogi vaščani, zlasti iz majhnih kmetij, zaposleni pri večjih kmetih. Z vojno je ta možnost zaposlitve postopno usihala. Kot priča dnevnik, pa prostitucija ni bila edina nadloga, ki jo je prinesla vojna. Širil se je obseg uničenih polj, travnikov ali sadovnjakov, saj je kmečka zemljišča po svojih potrebah zasedala vojska. Zaradi tega se je med vojno delež obdelovalnih površin skrčil, kar tudi ni ostalo brez posledic. Obseg kmetijske produkcije je nenehno upadal, na koncu so kmetje komaj pridelali dovolj za lastne prehrambne potrebe. Ob tem je nastopil še dodaten socialni pojav. Izjemno je naraslo število krajev; bolj se je bližal konec vojne, več jih je bilo. Kradlo se je vse, orodje, živino, pridelke, poleg drugih posevkov je izginjalo tudi nezrelo sadje. Po župniku pa niso kradli samo vojaki, temveč tudi domačini, skušnjave in preizkušnje so bile prevelike. Opis vojnih razmer v vasi Črniče se zaključi z dramatičnim tonom. Duhovnik Alojzij Novak ogorčeno zapiše, da je nastopila moralna degradacije župljanov, z njo pa tudi občutek za pravičnost in red. V takih razmerah je bil manjši potres, ki so ga čutili leta 1917, zanj samo opozorilni znak Božje jeze zaradi vsestranske degeneracije njegovih vaščanov (Novak 2014).

## 2. Izzivi druge svetovne vojne

Med drugo svetovno vojno so Slovenijo okupirale štiri države: Nemčija, Italija, Madžarska in zelo majhen del tudi kvizlinška tvorba Neodvisna država Hrvaška. Nemške sile so okupirale severne in del vzhodnih predelov, italijanske centralni in zahodni del, madžarske majhen, skrajno vzhodni del Slovenije. Na jugovzhodu si je nekaj vasi prisvojila Neodvisna država Hrvaška. Okupacijske sile so hotele slovenska ozemlja priključiti k matičnim državam. Razdeljenost Slovenije med vojno je imela enormno velike posledice za kmetijstvo. Okupacija in nove meje so povsem prekinile običajno kroženje blaga, kapitala in ljudi. Prekinjene so bile poslovne povezave, denimo bančne in združne mreže. Zlasti združna omrežja so bila pomembna za kmečko ekonomijo, tako na področju financiranja kot potrošnje in komercializacije pridelkov in živine. Z zamenjavo denarja so okupatorji tudi povsem razvrednotili slovensko finančno in realno premoženje. Zaradi podcenjenih tečajev jugoslovanske valute je vrednost prihrankov povsem skopnela (Lazarevič in Prinčič 2000, 165–73). Cenovna politika okupacijskih oblasti pa tudi ni bila vedno v skladu z interesi slovenskih kmetov. Poleg tega je potrebno opozorilo, da že pred drugo svetovno vojno slovensko kmetijstvo ni pridelalo dovolj, da bi zadostilo prehrabnim potrebam v Sloveniji. Slovenija je bila vezana na uvoz iz drugih jugoslovanskih območij. Z vojno so bile vse te povezave prekinjene in je bilo potrebno vzpostaviti nadomestne kanale preskrbe (Ferenc 2009, 379–402; Ferenc 2009a, 371–378).

Nemci so zmogljivosti slovenskega kmetijstva načrtno vključili v svojo politično in ekonomsko organizacijo, da bi spodbudili rast produkcije. V prvem letu okupacije jim je to celo uspelo, v kasnejših pa nič več. S spodbujanjem tehnološke modernizacije in povečanim povpraševanjem po kmetijskih produktih so pritegnili mnoge kmete. Zaradi večjega povpraševanja so narasle cene, kar je praviloma povečalo kmečke dohodke. Na podeželju se je povečala potrošnja industrijskega blaga, dokler je bilo prosto dosegljivo, seveda. Kmetje so zopet izrabili priložnost za zmanjševanje svoje zadolženosti. Olajšanje je bilo veliko, saj je bila velika večina kmetov pred drugo svetovno vojno močno zadolžena ali tudi prezadolžena. Na drugi strani so nemške okupacijske oblasti pridelavo določenih kmetijskih panog omejile ali celo povsem prepovedale. Tako npr. niso bili naklonjeni proizvodnji hmelja na slovenskih ozemljih, kar je močno prizadelo del kmečkega prebivalstva, predvsem v Savinjski dolini, v regiji torej, kjer je bil hmelj temeljni vir dohodka.

V italijanski okupacijski coni so bile razmere povsem drugačne. Posestna struktura v kmetijstvu je bila zelo razdrobljena, daleč prevladovala so kmetije z malo zemlje. Večina med njimi je pridelovala za lastne potrebe in le majhen del proizvodov prodajala. Večinoma so komaj zadostile za prehrano kmečkih rodbin. Italijanske okupacijske oblasti so bile zato primorane hrano uvažati, da bi lahko prehranili tudi mestno prebivalstvo. Pa še to so lahko zagotovili z različnimi shemami racionirane preskrbe. Sestavni del te politike so bile načrtne rekvizicije živine na podeželju, da bi mestom lahko priskrbeli meso, vsaj v omejenih količinah. V italijanski okupacijski coni je bilo v izobilju samo lesa, saj je to najbolj gozdnati del Slovenije. Na koncu Italijanom ni uspelo v večjem obsegu izrabiti niti tega potenciala zaradi odporniškega gibanja (Ferenc 2005, 592–601).

Ivan Puntar, avtor drugega dnevnika, je imel kmetijo v italijanski okupacijski coni, v Rakeku. Dnevnik priča o vsakodnevnom življenju kmetov v pogojih okupacije, o tegobah in ovirah pri kmetovanju v času vojne. Negotovost, nepredvidljivost in brezperspektivnost so močno težil kmečko prebivalstvo. Kmetje so bili zmedeni, kot beleži Puntar. Mnogi so se v strahu za lastno življenje pasivizirali, njihova volja do dela je plahnela, prevevale so jih skrbi za lastno preživetje. A Ivan Puntar ni bil te vrste. Bil je lastnik velike in donosne kmetije, imel je napeljane številne kanale prodaje. Z veliko volje je skušal gospodariti tako, kot je bil navajen pred vojno. Ko so italijanske vojaške enote v začetku aprila vkorakale v njegovo vas, je družinskim članom in zaposlenim ukazal sajenje krompirja. Posadili so skoraj tona, v enem samem dnevu. Naslednji dan se je s kolesom odpeljal v Ljubljano, da bi preveril, ali je jugoslovanska vojska nakazala denar za rekvirano seno in konje. Bil je slabe volje, saj se o tem z njim nihče ni želel resno pogovarjati. Z grenkobo je ugotovil, da bo moral to terjatev odpisati, saj je bila jugoslovanska vojska v razsulu in je nato v kratkem tudi uradno kapitulirala. Poletje 1941, prvo poletje pod okupacijo, je bilo mirno in kmetje so lahko bolj ali manj nemoteno opravljali svoje delo. Puntar v detajlih opisuje vsakodnevno delo na kmetiji in bližnjih poljih. Tudi žaga, ki jo je imel, je bila polno zaposlena. A vendarle mu je bilo vse skupaj sumljivo, preveč mirno, da bi lahko trajalo.

Četudi je bila vojna, raven varnosti iz dneva v dan pa nižja, je bil Puntar neizmerno razočaran, ko je ugotovil, da so mu prek noči ukradli njegovega najljubšega konja. Prek številnih prijateljev, znancev in poslovnih partnerjev ga je poskušal neutrudno izslediti. Za njim je poizvedoval tudi v bližnjih italijanskih obmejnih pokrajinah. Vse zaman, četudi je obja-

vil oglase v časopisih in ponujal nagrado za vsako informacijo, ki bi bila v pomoč pri iskanju. Prizadetost je v njem vzbudila samo spraševanje o morali in vojni, o kvarnem vplivu vojne na moralno ljudi, o tem, kako se posamezniki spreminjajo v odvisnosti od splošnih razmer. Njegova bolečina je bila še večja, ker je osumljenega storilca dobro poznal. V naslednjih letih so kraje postale tako pogoste, da se sploh ni več vznemirjal. Le nesrečen je bil, a vesel, da so ohranili vsaj življenje.

Z izgubo konja se je Puntar tudi zavedal nove realnosti, zavedal se je novih razmer, ki so terjale veliko preizkušenj. Mirnih dni je bilo počasi konec. V zadnjih dneh avgusta je že zapisal, da okupacija močno ovira življenje v vasi. Okupacijske oblasti so omejele svobodo gospodarjenja. Začela se je obsežna ekonomsko-politična regulacija. Kmetom so prepovedali prosto prodajo pridelkov, zlasti žita. Promet z živino je bil povsem ustavljen. Okupatorske oblasti so uveljavile obvezen odkup. Določene odkupne cene so bile zelo nizke. Ob takih cenah je bil Puntar užaljen, celo ponižan. Njegovo delo, delo družinskih članov in zaposlenih ni bilo naenkrat nič vredno. Če je le imel priložnost, je mimo oblasti prodajal neposredno strankam za 2- do 3-krat višjo ceno. Racionirana preskrba, ki so jo uvedli Italijani, po Puntarju ni bila primerna za slovenske razmere in določene količine zanj nezadostne za normalno prehranjenost prebivalstva. Prav tako je začelo primanjkovati vseh vrst blaga, kmečkih pridelkov, industrijskega blaga in tudi potrebščin za kmetovanje.

Ko se je ob koncu leta 1941 ozrl na zadnjih 12 mesecev, je ugotovil, da z nekoliko prizanesljivosti le ni bilo tako slabo. Zaradi rastočih cen so naraščali dohodki. Krompir, pšenica, koruza in fižol so obilno obrodili. A to je bila le ena plat. Zavedal se je spreminjajočega se okolja. Imel je veliko empatije za svoje sosede, ki so že občutili pomanjkanje. Solidarnost je v njegovem moralnem okviru sodila zelo visoko: če človek ima več, kot potrebuje, lahko nekaj odstopi tudi tistim, ki so pomoči potrebni. Zato je delil hrano vaščanom, ki je niso imeli oziroma pridelali dovolj. Natančno je zapisal, da so priskrbeli hrano 50 družinam.

Leta 1942 so okupacijske oblasti na podeželju sprejele nove restrikcije. Omejitev svobode gibanja je kmete močno prizadela. Uvedli so t. i. policijsko uro, od pol petih popoldne do pol osmih zjutraj. Začetek policijske ure so nato premaknili na osmo uro zvečer. Puntar tega ni mogel tega razumeti, saj ima kmet vedno veliko opraviti tudi v večernih urah, zlasti v poletnih mesecih, ko je bilo dela na kmetiji prek glave. Povsem iz sebe je bil zaradi uvedbe poletnega časa. To je imel za napad na kmečko (slovensko!) kultur-

no identiteto. Ni mu bilo jasno, kaj je narobe s časom, ki so ga uporabljali do tedaj. Za vsako pot iz vasi je moral pridobiti dovoljenje, nadzori prometa in posameznikov so bile stalni. Vas je italijanska vojska nato ogradila z bodečo žico. Vsak vstop ali izhod iz vasi je bil pod strogim nadzorom. Puntar je imel velike težave z obdelovanjem polj ali s prevozom pridelkov s polj v vas. Pa tegob še ni bilo konec. Italijanska vojaška posadka je začela ropati po vasi. Kar so potrebovali ali so mislili, da bodo potrebovali, so preprosto vzeli kmetom.

Letina je bila v letu 1942 zopet dobra, presegla je celo leto 1941. Po uradni poti in na črnem trgu so prodali vse, kar so pridelali oziroma kar so imeli viška. Kmetija je bila preplavljena z denarjem. Varčevanje v vojnem času ni imelo smisla. Zato je Puntar presežno likvidnost vlagal v nakup novih strojev, umetnih gnojil in potrošniškega blaga. Začel je tudi z obnovo gospodarskih poslopij, graditi je začel tudi novo klet. V tem letu so se že začele redukcije elektrike, zato tudi ni mogel v celoti izkoristiti zmogljivosti svoje žage.

Z zadovoljstvom je pisal, da jim v ekonomskem oziru ni hudega, toda okolje je bilo nevarno, življenje je postalo komplicirano, zlasti z začetki in razmahom odporiškega gibanja pod vodstvom komunistov. Začelo so se načrtne represalije nad civilnim prebivalstvom. Okupacijske sile so ubile mnogo nedolžnih ljudi, jemali in streljali so talce, prebivalstvo so pošiljali v koncentracijska taborišča, mnogo kmetij, a tudi vasi v celoti, so požgali. Polja so ostajala zapuščena, mnoga so bila za daljše obdobje uničena za nadaljnjo obdelavo. Podeželje in vasi so postali bojišče. Z izbruhom državljanske vojne, ko so se v letu 1942 ob izdatni pomoči okupatorjev vojaško organizirale tudi slovenske protikomunistične enote, so se obseg in oblike nasilja zelo povečali. Življenje je izgubilo vsako vrednost, varnost življenja in lastnine je izginila v vrtincu spopadov med Slovenci samimi in z okupatorskimi enotami. V takih razmerah je bilo praktično nemogoče gospodariti po običajnih načelih. Kmetje so bili deležni zelo obsežnega nadzora in nasilja. Delo na polju je bilo življenjsko nevarno. Puntar ni bil prav nič presenečen, da je kmetijska produkcija močno upadala. Kmetje so v strahu za svoje življenje opuščali obdelovanje polj, zlasti odmaknjenih zemljišč in tistih v bližini gozdov. Pomanjkanje hrane je postalo vsesplošno. S siromašenjem uradne oskrbe prebivalstva se je pritisk na kmete še zvišal. Zaplembe in ropi hrane ter živine so bili vsakodnevna praksa vseh bojujočih strani. Na tej točki je Puntar nehal pisati dnevnik. Bila je zgodnja pomlad 1943 (Puntar-Štancar 2009).

### 3. Dolžniško breme

Po tej predstavitvi kmečkega položaja s stališča pogledov enega kmeta na osnovi njegovega dnevnika se velja ozreti tudi nekoliko širše. V razpravo vsekakor velja vključiti še drugo, širšo perspektivo. Večkrat smo že omenili, da so kmete hromili visoki dolgovi v času pred drugo svetovno vojno. Slovenski kmetje pri tem niso bili nobena izjema. Ker je relativno breme zadolženosti v tridesetih letih zelo naraslo, je posredovala država. Razmere, kjer so se kmečki dohodki zaradi velike gospodarske krize znižali za polovico, dolgovi pa so ostali na nominalno enaki ravni, v pretežno agrarni družbi dolgoročno niso bile vzdržne. Vodile so v ostro socialno in ekonomsko krizo podeželja. Posredovala je država. Jugoslovanska vlada je leta 1936 linearno znižala kmečke dolgove za polovico, upnikom pa nadoknadila del odpisanih terjatev. Znižani dolg so morali kmetje odplačati v 12 letnih obrokih. Ko se je odplačevanje dolgov po znižanih shemi komaj dobro začelo, se je že začela druga svetovna vojna na jugoslovanskih in s tem tudi na slovenskih tleh. Ker je konverzijo kmečkih dolgov izvedla paradržavna banka Privilegirana agrarna banka, so te terjatve postale del premoženja, ki so ga pridobile okupatorske države z razkosanjem in okupacijo Jugoslavije ter v njenem okviru tudi Slovenije.

Vojna ni pomenila, da so prenehale tudi dolžniške obveznosti; dolžniško-upniška razmerja so ostala. Kmetje so to hitro spoznali. Ob okupaciji aprila 1941 je bilo v Sloveniji 37.530 kmetov dolžno odplačevati dolgove Privilegirani agrarni banki. Približno dve tretjini dolžnikov iz Slovenije je živelo na nemškem, četrtnina na italijanskem in približno desetina na madžarskem okupacijskem območju. Nemška in italijanska vlada sta se junija 1942 v Rimu dogovorili o delitvi jugoslovanskega premoženja. Sestavni del dogovora so bile tudi kmečke terjatve Privilegirane agrarne banke. Vsaka okupatorska država je dobila terjatve, ki so jih bili dolžni plačati prebivalci na njenem ozemlju. Za prenos terjatev na ustrezne nemške in madžarske ustanove je morala za slovensko ozemlje poskrbeti ljubljanska podružnica Privilegirane agrarne banke. Delo na prenosu terjatev in listin se je začelo že septembra 1942, vendar je potekalo silno počasi. Za nemško področje vemo, da so do aprila 1944 prenesli le tretjino terjatev, madžarskega okupacijskega območja pa se v Ljubljani sploh še niso lotili. Vse do julija 1944 je Privilegirana agrarna banka zahtevala, da dolžniki iz nemškega okupacijskega območja poravnajo obveznosti v gotovini v centrali banke v Ljubljani ali pa prek klirinškega nakazila. S temi zahtevami je banka spravila v nemogoč položaj kmete iz nemškega in madžarskega okupacijskega obmo-

čja. Tako ni presenetljivo, da večina kmetov v tem času sploh ni poravnala dolgov. Temu so naredili konec julija 1944, ko so določili, da morajo kmetje odplačevati dolgove pri pooblaščenih ustanovah, ki so vodile poseben računa za Privilegirano agrarno banko. Na nemškem okupacijskem območju so pooblastili Landes-Hypotheken Anstalt v Celovcu in Gradcu za sprejemanje vplačila dolžnikov. Pri tem je bilo zelo pomembno, da ti ustanovi nista mogli izdajati potrdil o odplačilu dolgov, saj je bila v dveh tretjinah dolžnikov Privilegirana agrarna banka še vedno pravna upnica pri vseh neprenesenih terjatvah.

Vsekakor je potrebno zastaviti vprašanje, kako so kmetje plačevali dolgove. Privilegirana agrarna banka je imela neposreden stik samo z dolžniki v italijanski okupacijski coni. Tu je izterjevala dolgove po običajni praksi prek davčne službe. Rezultati so znani za leti 1941 in 1942. V letu 1941 so kmetje vplačali desetino več, kot so bili dolžni. V naslednjem letu je bil znesek bistveno nižji, okoli 60 %, kar pa so glede na obsežne vojaške operacije na podeželju z razmahom odporniškega gibanja in državljanske vojne še vedno imeli za uspeh. Take razmere so hromile plačevanje tudi v naslednjih letih. Leta 1943 so kmete pozvali, naj odplačajo dolgove v celoti in naj ne čakajo še štiri leta do izteka regularnega roka. Glede na visoke cene kmetijskih pridelkov se je banki zdel tak poziv na mestu. Kmetje naj bi imeli dovolj denarja, da to storijo. Za druga področja banka ni imela celovitih ali pa sploh ne podatkov. Glede na relativno visoke zneske, ki so jih plačali kmetje pod italijansko okupacijo, lahko sklepamo, da so tudi dolžniki iz drugih območij izkoristili priložnost, ki jim jo je ponujala inflacija, in do pri zmanjševanju dolžniškega bremena sledili zgledu kmetov iz osrednje Slovenije (Lazarević 1994, 157–60).

### Zaključek

V članku se nisem ukvarjal z makroperspektivo položaja kmetov med vojnama 20. stoletja. Omejil sem se na lokalne fenomene, na posamezne primere kmečkega obnašanja v času vojn, kot jih je moč konstruirati na podlagi dnevniških zapiskov. Predstavljeni primeri kažejo, kako je med vojno na veliki preizkušnji kmečki racionalizem in pragmatizem. Večina je skušala živeti in gospodariti v običajnem življenjskem ritmu in načinu, če jim je le bilo dovoljeno. Če odmislimo splošen kontekst vojne in fokus usmerimo v posameznika, potem lahko zasledimo določeno logiko. Primer Ivana Puntarja je zelo poučen. Čeprav netipičen primer, pa vendar lepo ilustrira eno plat negotovih razmer v času druge svetovne vojne. V okviru danih

možnosti je skušal pragmatično voditi svojo kmetijo, dokler je bilo mogoče. V času neracionalnosti je skušal ravnati racionalno, kmetijo je videl tudi onkraj vojne. Ob žetvi je bil z mislimi že pri setvi, pa četudi se je svet okrog njega podiral. Življenjski ritem in pogledi so sledili cikličnosti dela v kmetijstvu. Navkljub vojni je inflacijsko napihnjene prihodke kmetije usmerjal v produktivne investicije, ne v ekscesno potrošnjo, kot kaže primer iz prve svetovne vojne. Na koncu se tudi njemu mu ni izšlo. Vojna vihra je izničila njegov racionalizem, odpravila pragmatizem, zastrla pogled v prihodnost, vzela vsako upanje, opustošila njegovo kmetijo ter razbila družino. A dolžniško-upniška razmerja so preživelata tudi vojno!

## Literatura

- Broadberry, S., in M. Harrison, ur.. 2005. *The Economics of World War I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ferenc, T. 2005. »Gospodarstvo pod okupacijo.« V N. Borak idr., *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 592–601. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino.
- Ferenc, T. 2009. »Landwirtschaft un Ernährung in Slowenien (1941–1945).« V Dr. Tone Ferenc, *Izbrana dela, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 3: nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*, ur. M. Ferenc, 379–402. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Ferenc, T. 2009a. »Problem raziskovanja gospodarstva pod okupacijo na Slovenskem med drugo svetovno vojno.« V Dr. Tone Ferenc, *Izbrana dela, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 3: nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*, ur. M. Ferenc, 371–78. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Fischer, J. 2005. »Gospodarstvo v vojnih razmerah.« V N. Borak idr., *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 148–19. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino.
- Harrison, M., ur. 1998. *The Economics of WW II (Six Great Powers in international Comparison)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Himmelreich, B. 2001. *Namesto žemlje črni kruh – organizacija preskrbe z živiili v Celju v času obeh vojn*. Celje: Zgodovinski arhiv.

- Lazarević, Ž. 1994. *Kmečki dolgovi na Slovenskem: socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lazarević, Ž., in J. Prinčič 2000. *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana: Združenje bank Slovenije.
- Mikuž, M. 1969. *Slovensko partizansko gospodarstvo*. Ljubljana: Borec.
- Novak, A. 2014. *Črniška kronika: frontno zaledje v Vipavski dolini med prvo svetovno vojno*. Zbrala in uredila R. Podberšič ml. in D. Sedmak. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- Offer, A. 1989. *The First World War: An Agrarian Interpretation*. Oxford: Clarendon Press.
- Puntar-Štancar, I. 2009. *Moje delo, doživetja in pogledi: dnevnik 1923–1943*. Ljubljana; Rakek: Jutro in Kulturno društvo Rak.
- Schultz, T. W. 1945. *Agriculture in an Unstable Economy*. New York; London: MacGraw Hill.
- Svoljšak, P., in G. Antoličič 2018. *Leta strahote: Slovenci in prva svetovna vojna*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Šorn, M. 2007. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Šorn, M., ur. 2018. *Lakote in pomanjkanja: slovenski primer*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Vodopivec, P., in K. Kleindienst, ur. 2005. *Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana: Slovenska matica.

## Summary

### *Farming in the storm of war, based on peasants' diaries*

The article does not address the macro perspective of agriculture and farming during both world wars in the 20<sup>th</sup> century. I limited myself to local phenomena – to individual peasant behaviour during the wars, based on diary notes. The presentation includes some changes and adjustments the peasants applied when they tried to maintain the usual rhythm of work they were used to in the pre-war period. The presented cases are just examples of the human experience in the totality of war. The examples presented here illustrate how peasant rationalism and pragmatism were put to the test during the war. Most tried to live and manage in the usual rhythm and manner if they were allowed to. If we consider the general context of the

war and focus our attention on the individuals, then we can follow a certain logic. The case of Ivan Puntar is very instructive. Although an atypical example, it illustrates one side of the uncertain and unstable situation during World War II. Within the given options, he tried to pragmatically run his farm for as long as possible. In times of irrationality he tried to act rationally, he saw the farm outside the war. He was already thinking about sowing at the time of the harvest, even though the world was breaking apart around him. But he was always aware of the cyclical nature of agricultural labour. Despite the war, he channelled an inflated farm income into productive investments rather than excessive consumption, as World War I example shows. In the end, it did not work out for him either. The storm of war eroded his rationalism, eliminated his pragmatism, took away all hope, devastated his farm and disrupted his family. But debt-to-creditor relationships survived the wars!